

A várostörténetnek, de különösen a középkori várostörténetnek legizgalmasabb fejezeteit a települési terület súlypontjainak kialakulása és áthelyeződései alkotják. E települési területet sokszor szélesen kell értelmeznünk, amely házcsoportok sokszor messze terjedő konglomerátumából áll. A topográfiában betöltött szerepük a történelem és társadalom számos összetevőjéből kialakult végeredmény, melynek szétbontása és visszavezetése a várostörténet feladata. Kutatásában érvényesül talán leginkább az interdiszciplináris tényező. Sajnos, e különböző módszerek egy célra irányítása Magyarországon csak igen nehezen érvényesül. Kétségtelen pedig, hogy Budapest története nemcsak a magyarországi, hanem az európai várostörténetnek egyik legérdekesebb kérdése. A Közép-Duna kitáguló határainak nemcsak földrajzi, hanem történelmi fókuszusa egyben. Irott forrásainak szegényes szivárgása, monumentális emlékeinek szinte teljes felszíni pusztulása folytán mindkét területen új adatokra és diszciplínák nem egymás melletti fölsorolására, hanem kombinatív együttes alkalmazásra volna szükség.

Két figyelemben eléggé nem részesített, vagy helytelenül magyarózott ténycsoportot szeretnék a kutatás előterébe vonni. Szeretném kommentálásukat alaposabb és gazdagabb régészeti bizonyítékokkal kísélni, de ugyanakkor az ellentmondásokat sem hagyhatom figyelmen kívül.

A megsemmisült építészeti emlékek már igen korán fölkeltek a figyelmet a középkori Pest város kezdeteire különös tekintettel arra, hogy szinte elválaszthatatlannak tűnt a terület római kori történetétől, amit a számos római lelet látszott illusztrálni. A középkori építészet, így elsősorban a várfalak maradványai, illetve bástyák Jankovich vizsgálódásaiban fölmerültek, aki már a középkori vár lehetőségét is felvetette.¹ Anonymus híradását, a pesti vár izmaelita uraknak való eladományozását már úgy kommentálta Rómer: "Falakkal körülvett várat kell-e itten értenünk, mint amilyen a szomszéd contra-aquincumi erőd volt, vagy csak pusztá földgátonyt?"² vagy kételkedett létezésében, mint Salamonra jellemző volt.³

A megsokasodó római kori emlékek, de különösen az 1932-ben a régi piarista rendház⁴ lebontásakor folytatott ásások után a kérdést tulajdonképpen a mai napig eldönteni látszott Nagy Lajosnak a kérdés lényegét tárgyaló kitünő műve.⁵ Teljesebb változata magában foglalja az 1944-ben Bertalan Vilmos által végzett ásítás eredményeit,⁶ sőt a pesti plébánia-templom restaurálásakor 1939-től 1944-ig végzett kutatások adatait is.⁷ A templomnak a castrum belsejében való elhelyezkedését minden további vizsgálat nélkül a pesti vár X-XIII. századi fennállásának bizonyítékaként értékelték és így Budapest kialakulásának egyik sarokpillére lett. A Nagy Lajos művében fölsorakoztatott bizonyított tényeket alapul véve, de a következtetéseket a terület teljes föltárása hiányában csak mint ellentmondásokat tartalmazó hipotézist fogadhatjuk el és az összefüggéseket további tényekkel egészíthetjük ki. Sajnos az ásításokról megjelent igen csekély számú dokumentum, az összefüggéseket rögzítő rajzok és leletek a kérdés végleges eldöntését nem teszik lehetővé, mégis néhány kétségtelenül bizonyítható és Pest történetére nézve alapvető régészeti tényről tudunk beszámolni.

A római tábor, a templom és a sirmező rétegtani és helyzeti összefüggéseit sajnos azért nem lehetett felderíteni, mert a templom restaurálása mellett az épületben és alatt

végzett kutatásokat Lux Kálmán, míg a tábor és temető feltárását Nagy Lajos végezte a rendkívül nehéz terepen. A kutatások tehát két különböző úton haladtak módszerek, szempont és célok tekintetében és nem hangolták össze azokat. A Bertalan-féle 1944-es rövid ideig tartó feltárás leírását pedig nem követhette egy történeti értékelés.

Lux Kálmán elsősorban a létező és a falban többnyire csonkitott állapotban megmaradt eredeti épületrészeket és falakat vizsgálta, de a korábbi templom szentélyének nem könnyű feltárására is vállalkozott. "Fáradtságos kutatómunka folyt" írja Lux, "a templom padozata alatt a régi román bazilika alapfalainak felbontása érdekében. A hajó alatti kriptá teréből kelet felé tárnát vágtunk a szentély irányában. A kriptá keleti zárófalának áttörése után három méternyire hatalmas alapfalba ütköztünk, mely alapfalon nyugodhatott hajdan a román bazilika főhajójának árkádpillére"... majd dél felé fordulva "laza állományú falhoz értünk és ugyanez a fal állta útját a kelet felé való továbbhaladásnak",⁸ szerinte a XVII. század végén, a XVIII. század legelején emelték. Ami a legfontosabb, ez a laza fal a gótikus templom leomlott köveinek betöltéséből állott. Anyaga Lux szavaival "az összeomlott gótikus hajó pilléreiből és boltozataiból származtak"... "Az arcus triumphalis baloldali alappillére mellett kelet felé megtaláltuk a román bazilikának faragott (!) köveitől megfosztott alapfalát..."⁹ A kutatást fedezet hiányában a régi bazilika alapkiterjedésének megállapítása nélkül félbeszakították és úgy látszik itt csak 1941-ben folytatták.¹⁰

Az alapos helyszíni szemle és az adatok följazolása után e leírás segítségével a következő tényeket tudjuk megállapítani és gondolatmenetet fölvázolni. Kiindulásul szolgálhatott a Lux által is román alapfalnak tartott és a restaurálás folyamán kiképzett kriptának, keleti félkörívű alapfala.¹¹ Keleti félköríveinek rétegek kövei szabályos sorokban voltak rakva, vastag habarcsréteggel, és az egyenetlenségeket római peremes téglákkal és töredékekkel töltötték ki. (1. kép) A baloldali arcus triumphalis alapozása, amelyben a legtöbb román lábazati párkányt találtuk, aligha tarthatta - mint azt Lux gondolta - a román templom diadalívét, hiszen a körüljárós csarnokszentély építésekor a XIV. század végén elbontott román apszis köveiből építették. Közvetlenül mellette a félig elbontott íves alapfalból, az alapfal keleti felét lezáró félkörívhez képest egészen más központú, de hasonló rádiusú ív bontakozik ki (2. kép), amely azonban nem fejlődik a félkörív sarkáig, hanem egyenesbe megy át a középső alapozásának meghosszabbított északi vagy baloldali szárába. (1. kép) E félkörív elbontott kifejlődésének kiszervezett befejezése valóban megrajzolja eredeti alapozását, de ha a mai egyenes alapfalszakasz felületét alaposabban megvizsgáljuk, az északi és középső-keleti félkörívű fal sima, egyenes vonalú fölülete helyett itt teljesen megbontott leszakított fölületet észlelhetünk. (3. kép) Hogy e későbbi, az északi és keleti félkörívű alapfal megbontása Luxtól származik-e, aki az északi félkörívű falat a csontkamrához vezető folyosóval vágta át, illetve befalazta a diadalív pilléralapozásától keletre, vagy a gótikus szentély pilléralapozása idején bontották el, esetleg sirhelyet vágtak bele, nem tudhatjuk.

A középső, illetve keleti apszisalapozás meghosszabbításának határai pontosan kirajzolódnak, ha az északi és keleti félkörívet kiszervezzük, ami egy cella trichorá-val egyezik pontosan. A cella trichora harmadik félkörívének helyét viszont a cella trichora keleti ívének és a kiegyenesedő folytatása között található elválása adja meg. (4. kép) Igaz ugyan, hogy a szentély második déli pillérének román faragott köveket és féloszlopokat tartalmazó alapozása is megszakítja a keleti félkörív folytatását. A második pilléralapozás után a fal itt délen egyenesen folytatódik. És ez nem is lehetett másképpen, mert a cella trichora déli félkörívű alapozása annyira eltért a később ráépített, esetleg prerómai, majd román templom apszisától, hogy teljesen új alapozást kellett létrehozni. Az egykori déli félkörív helyett azonban a fuga, az alapozás földdel töltött falelválása pontosan jelzi a déli apszis kiindulásának helyét. (6. ábra). Az a föltételezésünk, hogy a keleti félköríves falalapozást és északi meghosszabbítását a román templom valóban alapozásul használta föl, az északi Zsigmondkori szentély diadalíve elég hosszú párkánydarabjainak ív-kiszerveztéséből következik. Ebben az esetben a megegyező ívű apszisfal alapozásának vastagsága 150-160 cm lehetett. Sajnos két alapvető pont tisztázása nem jelent meg a szakirodalomban és ez a Lux által meglett "régibazilika alapfala" magassági viszonyaira vonatkozó adatok. Lux egy helyen azt írja a szintviszonyok tisztázása helyett: "Az arcus triumphalis baloldali alappillére mellett kelet felé megtaláltuk a román bazilikának faragott köveitől megfosztott alapfalát."¹²

A feltárás publikációjában a laza, a gótikus templom pilléreinek, boltozatának töredékeiből álló rendkívül-vastag fal magyarázatát nem adja, de sejteni engedi azt, hogy talán a visszafoglalás után elpusztult hajórészt és a szentélyt elválasztó falat alapozhatta meg. Az alapfal vastagsága ezt alig teszi hihetővé, Lux szerint talán torony emelkedett. Valószínűbb megoldásnak látszhat, hogy egykor itt valóban ugyancsak kriptá állott a preromán templomban. A falak téglaboritása és a padló cementborítása miatt ennek eldöntése egyelőre lehetetlen.

Visszatérve a terület történetére, kétségtelen a háromkaréjos épület fennállása. Szintjét nem ismerjük, de a későbbi déli kutató akna vagy folyosó; egy állítólagos "hypocaustum" fűtésű szédült és összeomlott helyiséget keresztezett, terrazzo padlójának egy része megmaradt,¹³ ennek mélységi szintje nagyjából azonos, illetőleg valamivel, 38 cm-rel mélyebb a Nagy Lajos által feltárt északi torony kitörő kapujának küszöbszintjénél. A helyiség maradványainak hypocaustumos fűtését semmi sem bizonyítja. A keskeny fal és meszelés is inkább egykori sirépitmény létezése mellett szól, amelynek korát a lezuhant Frigeridus... Dux (375-376) téglajegyje látszik jelezni. Evvel a szinttel esik egybe a mai kriptá cementpadlója. Annak magyarázatát, hogy miért éppen ide tervezték, fölépítői, így pl. Lux sem adta meg. Az apszisalapozások faljellegének megváltozása is legfeljebb egy jó fél méterrel emelné meg az egykori szintre vonatkozó elképzelésünket. (5. kép) A terrazzo elvágása a feltételezett cella trichora alaprajz tengelyére merőleges, tehát a szintek és az irányok alapján lehetséges, hogy a cella építéskor pusztították el ezt a tévesen pretoria részének tartott épületet. A talaj süllyedése miatt a templom hosszában, nyugat felé ca 80 cm-t lejt,¹⁴ és ennyi lehetett a későközépkori szintkülönbség. A nehezen egyeztethető magassági adatokat a saját mérésünk alapján összevetve; a jelenlegi román torony szintje 116 cm-rel van magasabban, mint a római toronyküszöbszint, a gótikus padka pedig 76 cm-rel. Ezek nagyjában, a felszín lejtését, hullámvázát is figyelembe véve, reálisak. A Bertalan-féle későbbi, 1944-es ásatásoknál kisebb különbségek adódnak a Zsigmond-kori szentélypadkától, a délkeleti római saroktorony falának simára lebontott mélysége mintegy 120-138 cm, 20 cm-re bontottak a római nivó alá.¹⁵ A fal felszíne fölött és annak magasságában vastag égési réteg huzódott bizonyítva, hogy rögtön a bontás után nagyarányú pusztulás, égés következett be. Alatta koraközépkori cserépedény.¹⁶ Az elbontott falak nyoma 3 m-re, nyugatabbra 3,72 m-re mélyedt a Zsigmond-kori szint alá.¹⁷ A bontási törmelékreteget a déli toronynál 220 cm mélységben észlelték. Ez az adat összefügg Nagy Lajos azon megjegyzésével, hogy az északi táborfal föltárásánál 320 cm-re kezdődött az érintetlen római réteg. Ezt az adatot megerősíteni látszik már a déli táborfalon kívül kb 180 cm mélyen fekvő utburkolat, alatta égési réteggel és a 211 cm mélységben lelt Árpád-kori sir. Az északi oldal számos sirja ugyancsak megközelítő mélységben, soros Árpád-kori temetőből származik. "A IV-VI. árokban római épületnyomok nem kerültek elő, csak Árpád-kori sirok, melyek belenyultak a római kori rétegbe. A sirok egy vonalban jelentkeztek, 3,15 m az átlagszint, melyből leásták a sirokat."¹⁸ Itt azonban a római szintet az akkori szinttől 3,50-4 m mélységben észlelték, amely az előbbi megjegyzéssel szemben jó 50-70 cm eltérést mutat. A III. árokban érintetlen római kulturréteg 3,22 m mélyen,¹⁹ a fal alapjai 5-5,10 m-re feküdtek;²⁰ Bertalannál 3-3,75 m. A 3,85 m-nél már az alap jelentkezett a két mérési pont között, tehát legalább 1,50-2 m a különbség de a felszín természetesen igen bizonytalan volt.²¹

E szintadatok ellentmondásával tisztában vagyunk. Említésükkel az eltérések méreteire hívjuk föl a figyelmet, amely részben a mindenkori felszín különbségéből és hullámvázából is adódik. Ez ellentmondó adatokat némileg javítani igyekeztünk új felméréssel, így a római szint vonatkozásában az ellentmondás fél méteren belül van. A sirok felszínének Árpád-kori szintjét alig lehet reálisan értékelni, de mint döntő kronológiai mércét nem lehetett teljesen elhagyni.²² Bertalannál 70 cm-re mélyedt a római szint alá és így a román és gótikus szint között a déli toronynál jelentkező 76 cm különbségnek körülbelül (71 cm) megfelel. A román templom felszínéről áshatták tehát le.

Ujabb mérésünk szerint az északi torony-kitörő kapu szintje föltehetőleg a római szint fölött valamivel, 116 cm-rel fekszik a déli torony román szintje, pontosabban alapozási padkája alatt, ami szerint különösen ha a terepnek a kelet felé és észak felé enyhe emelkedését vesszük tekintetbe, ugyancsak megint a román szint körül, vagy az alatt találjuk meg

az Árpád-kori sirokleásási szintjét. Miután a sirokat a XI. századra és a XII. század derekára lehetett keltezni,²³ úgy látszik, hogy a XI. század elejei és a XII. század második felében, végén épült templomok szintjei, sőt főfalai sem különbözhetnek lényeges módon.

A kérdést már ezen adatok felsorolása után röviden összefoglalhatjuk régészeti vonatkozásában (7. ábra). A kétségtelenül létező háromkaréjos épület egy, a római szinttel egybeeső terrazzós építményt (talán sirkamrát), melyet a Frigeridus-téglabélyeg alapján 375-376-ra keltezhetünk - vágott el.²⁴ Ez a cella trichora a tábor sarkában épült, de még annak falával össze volt egyeztethető, amennyiben nem volt hosszabb hajója. Preromán templom épült ugyanennek a helyén, melynek apszisát a trichora keleti félkörívére alapozták. Létezését nemcsak az bizonyíthatja, hogy 1046-ban Szt. Gellért tetemét ideiglenesen itt hantolták el, hanem néhány jellegzetes preromán faragvány, amit később, a XII. század végi templom építési idején az új formákra átfaragtak (6-7. kép). Nyilván a helyszínen lebontott templom köveit használták föl. A szalagfonatos félbevágott kőkeret átfaragott maradványa talán nyíláskeretet vett körül (8. kép). E templomnak tehát csak igen kiterjedt sírmezejét, egyik történeti adatát, néhány kőtöredékét, talán déli falát és szintjét ismerjük. A román templom építésének idején még mindig ismerték a cella trichora keleti apszisát, és így ennek kellett a preromán templom apszisának is lennie, ugyanis ellenkező esetben, ha nem ismerték volna, aligha alapozhatták volna rá a román templom középszentélyét. Ez a tény azt a lehetőséget is fölveti, hogy a cella trichora töltötte be a preromán templom szerepét. Miután a lóhere-alaprajz nyugati folytatását nem lehetett megtalálni, az egy nyugatra huzódó hajó szentélye is lehetett. Ilyen alaprajzot ismerünk e korból.

Ez ellen szól a munkálatok egykori közvetlen kivitelezőjével, Borsos Lászlóval való megbeszélésem évekkor ezelőtt, aki a barokk kriptá déli hosszfalának nyugati végén huzosan huzódó eredeti román alapfalnak ma már a kazánház létesítésekor elépített mélyén "opus spicatum" technikával épített falra hívta föl a figyelmemet (6. ábra). Ez a szintekkel együtt amellet szólna, hogy a preromán templom bazilika volt és XII. századi átépítések, akárcsak a középső főapszisát, a hajófalak egy részét is megtartották. Megjegyzendő azonban, hogy a trichora szentély főtengelye és a későbbi templomok főtengelye valamivel észak felé eltér az egykori római castrumfaltól. Építkezéséhez nem veszik igénybe sem falait, sem alapozás céljából köveit.

Mindenesetre különös, hogy a későgótikus összeomlott hajó pillérei, iveri hogyan kerülhettek kriptamélyiségben a még álló középkori templomszentély padlója alá, ha itt nem maradtak fönn használatlan, de létező helyiségek. A használat ellen szólnak különben a későbbi, Zsigmondkori nyers pilléralapzatok. A korábbi üres teret látszik igazolni a terrazzo-padlós helyiség beépíthetősége, de lezuhant római törmelékhalma is. Így függhet össze a cella trichora, a preromán és a román templom. Az első kettő összefüggését a trichora alap falainak vertikális és horizontális föltárásával lehet csak meghatározni.

Hogy milyen lehetett a román templom alaprajza, erre a háromkaréjos épület alapfalai-ból lehet némi következtetést vonni. Diadalíve egybeeshetett a keleti apszis végződésével, melynek külső ívét a lábazati párkányoknak majd negyedkörív hosszúra összeállítható darabjaiból szerkesztették ki. Itt megvastagíthatták az ugyanis erősebb alapozást, esetleg fölmenő falakat, ugyanis nem véletlenül kerültek éppen e fölé a csarnokszentély első megszülesített keleti pillérállásai, megbontva, meghosszabbítva a keletre folytatódó azonos távolságu pillérállásokat (6. ábra). A déli torony- és a kelet felé folytatódó falalapozás vonala megadja a háromhajós megoldású szentélyt, melynek keresztalaku négy 24 cm átmérőjű, féloszlopos pillértípusát is ismerjük.²⁵ A két oldalapszis előtt lehet, hogy kereszthajó huzódott keresztben. Lux boltszakasszal meghosszabbított középsapszisu szentélymegoldást javasol, amire a hosszú déli alapfal utal. Mindkét esetben nehezen képzelhető el, hogyan és hová töltötték be a XVII. század végén az elpusztult gótikus hajók faragott köveit. A nyugati barokk kriptá is fölkelte annak gyanuját, hogy régebbi volt, tekintettel arra, hogy határfalát a román templom alapozása képezi és így kétszentélyű későkaroling típus is fölmerülhet.

A román hajó fönnmaradt egészen a Mátyás-kori átépítésig, mint azt az arcus triumphalis síkjának meghosszabbításában a mellékhajókban emelt hevederívek fölött készült lezárás kerek ablaka elárulja. Erre a diafragmára az alacsonyabb román hajó és a magasabb szentély közti különbség elzárása miatt volt szükség.²⁶

A templom történetének és alakváltozásának vizsgálata nemcsak az építészettörténetre és településre vet világot, hanem arra a gondolatra, melyből Pest kialakulásának, eredetének hipotézise született, mint erre Nagy Lajos is többször utal és a plébániatemplom helyét korábbi ökeresztény szentéllyel magyarázza (7. ábra). Azonosítását, érezve annak elégtelen voltát, a Ptolemaios által használt Pession, Pessium - Pestium - Pest azonosításával erősítette.²⁷ Mindnyájunkat megtévesztett azonban, hogy a templom a tábor belsejében, ha mindjárt a szélén is állott. A pontos kiszerkesztés azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a román, sőt ha a preromán templom nem azonos a cella trichorával - hiszen annak nem is ismerjük nyugati záródását -, a déli táborfallal egyidőben nem állhatott. Amennyiben a cella trichora nyugati záródása azonos a föltételezésünkkel, elfér a táborral együtt, de a közvetlenül rányíló kapuját sem lehet teljesen megmagyarázni, sőt a temetőkápolna, melyet a beépített sírkövek valószínűsítenek, már nehezen egyeztethető össze a castrummal.

A preromán templom valószínű kora a X. század vége, XI. század eleje lehetett. Ha a preromán templom bazilikális volt, hajója nem létezhetett együtt a táborfallal, de bármilyen más formában sem lehet a még álló castrum-falhoz illeszteni. E valószínű föltevésével szemben tény az, hogy a XII. század második felében épülő román templom idején már régen nem létezett a pesti vár.

Az ezzel szembenálló felfogás számos súlyos ellentmondást tartalmaz. A saroktorony leszedésének mélysége római szinthez igazodik. A pogány temető (lehet, hogy izmaelita) távol fekszik a vártól, ahol evvel szemben a XI-XII. században állandóan keresztény templom működik és a vár egész területét keresztény temetőnek használják föl. Hiszen, és ez kétségtelen, még a közepén és északi felén is soros keresztény sírokat talált halántékkarikára melléklettel Nagy Lajos. Hol feküdt ez a vár, "Pest castrum", melyet Anonymus "castrum, quod dicitur Pest"-nek nevez és amelyet, ha a római castrummal azonosítunk, ekkor már aligha létezhetett, vagy éppen az építendő új templom miatt falai bontása közben voltak. E várnak már nemlétezéséről kellett volna tudnia Anonymusnak, akár II., akár III. Béla király névtelen jegyzője volt is. Bármilyen oldalról tekintjük, a pesti vár azonosítása a római castrummal nem tartható fenn.

Több leírás alapján ismerjük a plébániatemplom környezetét, ahol sem a várnak, sem a királyi háznak a nyomáról semmiféle említés nem történik.²⁸ Ugyancsak nehezen tartható fenn a pesti vár helyszínelése, tehát a balparti Pest elsőbbsége, különösen ha Pestet - Ofen fordítása miatt - a mészégető kemence szóból származtatjuk.²⁹

Mégsem szabad azonban teljesen kizárni annak lehetőségét, hogy az egykori kikötő közelében valamilyen erősség létezhetett, bár a tatárjárás viszonylag jól leírt pesti harcaiban várat nem említenek a források. Ha a kereskedelem és a dunai hajózás ujramegindulása hívta is életre, ekkor már aligha létezett, talán mert nem időálló anyagból készült. A kikötő-vár valószínű helyét szerepe és neve miatt talán az egykori Bécs közelében kereshetjük, melynek törökös képzése³⁰ talán a volgai bolgárok Billa és Baks (Bocsu) várának emlékét őrzi és ahol az izmaeliták később is laktak.³¹ Jóval későbbi az itt emelkedett kerek tornyos, rondellás vár, nyomait a XIX. században újra föllelték és a XVIII. századi térképeken is jelentkezik.³² Ugyancsak a kikötőt védte a korábbi helyen. Ez a balparti kikötő kapcsolódott a vele majdnem szemben helyezkedő jobbparti révhez és a két lefutó várfal között védett királyi kikötőhöz. Véleményünk szerint a mikrogeográfiai helyzet alakította ki azt a topográfiát, amely már szinte a X. század óta nagyjában azonos maradt. Szinte kivétel nélkül a folyóhoz kinyúló hegyfokon emelték a korábbi, sőt a honfoglalás kori földvárakat is. A várhegynek ilyen funkciója is kellett, hogy legyen. Az ősi átkelőhely és kikötő fölött két völgy és a parton haladó ut találkozásánál emelkedett az a stratégiai pont, ahonnan, és szinte csak kizárólag innen lehetett ellenőrizni a Margitszigettől a Csepel-szigetig a Duna szakaszát és partjait.

Anonymus megszövegezése nem hagy kétséget afelől, hogy életében még állott Pest vára, melynek helyére nézve az adatok régészeti bizonyítékot nem szolgáltatnak és történetileg is inkább csak visszakövetkeztethetünk valamely szerényebb erődítésre.

Míg a történeti teóriák által kialakított képnek a régészeti tények nem felelnek meg a Duna balpartján, a budai Várhegy déli fokán találjuk meg azokat a korai monumentális és jellegzetes korjegyeket mutató épületrészeket, melyekre egyértelmű történeti adatokból következtetni egyelőre nem tudunk.

Szemléletünket elsősorban a tatárjárás után feltűnő új elnevezések befolyásolták, főleg a "nova Buda"-val szemben az Óbuda és a "novus mons pestiensis".³³ Bár ez a megkülönböztetés "vetus Buda" főleg a 40-es évek (1243 ?, 1247-48) második felétől, "antiqua Pest" még később fordul elő.³⁴ Ezek a megkülönböztető kifejezések elég ritkák az időpont után is, tehát ha a "hegy" valamiképpen nem fordul bennük elő, a helynevek megkülönböztetése szinte lehetetlen, bár a vár ekkor már főleg a budai Várhegyre értendő.³⁵

A budai Várhegyet a XIII. század dereka előtt Pestnek és Budának is nevezik, sőt a vár polgárainak az 1244-ben Pestnek kiadott privilegium van birtokukban. A történeti azonosság csak e kérdés megoldása után volna elvégezhető. Cikkem folytatása előtt előrebecsátanám azt a felfogásomat, hogy a hegyi várost már lakják, de nevük megkülönböztetését csak később vezetik be, ami arra mutat, hogy a Várhegy eredeti neveit használják. Az un. alapítás későbbi ténye és leírása azt igazolja, hogy már korábban lakott területeket erősítettek meg, illetve újratelepítettek. A polgárok lakóhelyének elnevezése inkább Pest, a királyi város Buda.

A Szt. Gellért legendában találjuk a legkorábbi és a legtöbb adatot. E terület politikai jelentősége nyilvánvaló. Fontos átkelőhely az ország közepén, szinte annak kapuja. Míg a pesti vár azonosságát nem sikerült bizonyítani, a Várhegy déli fokán lelt számos korai, a XIV., sőt a XIII. századi épületek alatt elhelyezkedő monumentális épületmaradványok keltezésének elismerését tovább alig lehet halogatni, hiszen ez is hozzájárul Buda, a két Pest és Ofen állandó keveredéséhez, e városok és települések korának bizonytalanságához. Pestnek mindenestre régebbi helynévnek kellett lennie, ha a X. század derekán már létezett, és semmibe foszlott Billa és Baks első várurainak neve, míg népeinek kereskedővé, adószedővé vált leszármazottait 1218-ig lehet nyomon követni. A helynév kettősségének okai számos, jelenleg alig érthető adatot magyaráznának meg. A Gellért halálával (1046) kapcsolatos jelentékeny politikai események sokoldalú és viszonylag rövid időn belül következő leírásai egyfajta magyarázatot megengednek.³⁶ Szinte mindegyik forrás megegyezik abban, hogy Gellért a Székesfehérvárott összegyűlt kísérelével és sok kereszténnyel a Dunához jött. A feltehetőleg ókeresztény korból leszármazott Sabina templomban misét mondott. A Képes Krónika szerint "versus portum Danubii in Pesth" haladtak. Endre és Levente az ország közepén előrehaladva ugyanavval a sokasággal közeledett a kikötőhöz, amit "közönségesen" Pestnek neveznek.³⁷ A nagy legenda szerint viszont Budán akarták fogadni a testvéreket, nyilván itt volt olyan hely, ahol méltóképpen lehetett és kellett fogadni. "...egressi sunt de Alba versus Budam, ut Endre et Levente honorifice susciperent."³⁸ Akár a XII. század első feléből származik, akár XIV. századi behelyettesítés, a Buda szó írója értelemszerűen a pesti portus-szal azonosítja az események belső logikájának megfelelően. Aligha képzelhető el, hogy "honorifice" fogadást a kikötőben akarták létrehozni. Mindebből következik, hogy a jobboldalon talán volt mód, megfelelő épület, ahol illendő lett volna fogadni a testvéreket. Ennek ellenkezője ugyanis soha nem létezett, a balpartot később sem nevezhették Budának.

A pesti vár ismeretlen helye megzavarja az eddig látszólag megnyugtató történeti képet, amit tovább fokoznak az 1946-1963 között végzett budavári feltárások tényei és a fentebb említett forrásmagyarázat szerény következtetése sem oszlatja el azokat a kételyeket, amelyek előbb-utóbb arra kényszerítettek, hogy befejezzük a gondolatmenetet és teljesen leszámoljunk egy történeti sablonnal vagy nihilista szemléletű magyarázatokkal.

A budai Vár XIII. századi feltöltéseiben, illetve alattuk számos szerényebb felszín és falmaradvány, de több helyen igazán nagyarányú építkezés csomópontjai maradtak fenn, melyek legtöbb esetben nehezen voltak abszolút keltezhetőek a szinte állandó lakottság miatt. De már ekkor világosan leszögeztem a rétegtani adatok alapján, hogy a vár első kiépülése a XIII. század dereka előtt befejeződhetett. "Legkésőbb ekkor azonban, valószínűleg ez előtt (50-es évek) megkezdődött a várpalota kiépítésének második periódusa, ... katonai célú épületeket emeltek".³⁹

A kisebb rétegtani szintáttörések és szerényebb falmaradványok említésétől, melyek száma több tucatra rug, eltekintek. Nem hagyhatom azonban szó nélkül a keleti kváderfal mögött, mélyen a szintek alatt húzódó hatalmas falakat, még kevésbé a nyugati belső udvar harmadik, késő Zsigmond-kori szintje alatt húzódó (9.kép), 3,50 m magas hatalmas kváderemből illesztett alapfalat,⁴⁰ (10.kép) melyhez néhány méternyire délnyugatra egy nem kisméretű kerek torony (?) alapfalának az a része maradt meg, ahol a várfal építése miatt

nem pusztult el. A kutatások folytatását egy hirtelen feltöltéssel akadályozták meg. Ez a hatalmas száraz kváderkőfal, fölötté emelkedő újabb kőfallal; formai hasonlóságot mutat a balkáni középkori várak alatt található antik előzményekhez.

A korai várnak az előbbiek mellett a legnagyobb összefüggő épületmaradványát, amelyet viszont műformák alapján is tudunk keltezni, a második udvar délkeleti sarkát alkotó subkonstrukciókban találtuk meg. Elhelyezkedése és összefüggései a korábbi helyszínrajzra adnak bizonyos utalásokat. A később elzárt, északról a Duna mellett haladó utról, a Szent Péter suburbiumból, sőt közvetve a hajókikötőből a nagy keleti falszorosba fölvezető utra a Zsigmond-kori vasrostélyos kapun kellett áthaladni. Ezt a kaput nyugatról egy torony is védte. A toronytól északra az ut mentén rendkívül vastag falu, V-alaku kilövőrészekkel ellátott pince-folyosószerű helyiségsor maradt fenn a boltindításokig. Nemcsak a korabeli térképek, így a Haüy jelzi itt a löportorony robbanása helyét, de a helyiségek nivóján heverő hamuréteg bizonyítja, hogy az 1686. július 22-én végbement hatalmas pusztulás itt játszódott le és éppen úgy elpusztította az épületet, mint 1578-ban a Friss palota pincéjében főlhalmozott lőpor megsemmisítette Zsigmond palotáját.⁴¹ Az átépítések rendjében visszafelé haladva, az utolsó hevenyészett falak építése előtt a helyiségeket téglá dongaboltozatokkal fedték (11.kép). Ezt keresztboltozatos helyiségek előzhették meg (12. kép), amelyek egyidősek voltak az L-alakban a sziklába vájt félpincék hatalmas falaival és belső fölosztásukkal (8. ábra). E helyiségeket elválasztó falak követték a helyükön álló korábbi hatalmas terem hevederívének helyét (9. ábra, 13. kép). Az eredeti donga hevederíveit 7-m-nél magasabb 1 m átmérőjű oszloptörzseken ülő kónikus és dobban végződő impozáns méretű fejezetek tartották (14. kép). vállkő szerepet betöltő párnakő segítségével. A hevederív egy indítása megmaradt a belső helyiség szélességének ivtávolságára szerkeszthető nyílással (15. kép). Ezek az oszlopok illeszkedtek a sziklafalvésetekhez (16. kép).⁴² A legészakibb fal féloszlopa mögött megközelítően mérhető fal 4 (?) méteres vastagságával jelzi az egykori építmény arányait (17. kép). Föltehetőleg az egykori belépést megakadályozó kapuház vagy torony maradványaival állunk szemben (18-19. kép). Formára nézve az egykori lakótoronyok méreteit (20. kép). és elrendezésének adatait mutatja még ma is. Nem lehet ugyanis a sziklavéseteket és a sziklába vájt helyiségeket figyelmen kívül hagyni, ahol a lőporrobbanás az egész felső építményt elpusztította. A helyiségsor mögött a következő pince helyét további vésett falu mélyedés jelzi. Ezt tekintetbe véve adódik ki az alaprajz: egy nagy, 35-40 m széles épület, talán egykori torony. A helye nem kevésbé fontos, mint a formája (10. ábra). Számos későbbi, de még középkori forráshely utal ezekre a korábbi épületekre, de legfőképpen lehetetlenebbnek Bonfini leírását tartom: "In hac igitur quadrata area ante Sigismundi constituta vetus a latere palatium instaurare ceperat..." (Ad occasum vetustum Opus).⁴³

A Zsigmond-kori építése előtt az ut keskenyebb volt, keletről határoló várfala (21. kép). egyidőben együtt élt az un. északi toronnyal, amit összekötő vízfolyócsatornájuk is bizonyít. Ezt a többrétegű utat ugyancsak, mint több helyen, beágyazott folyamkavics fedte, amit nyugatabbra a kaputorony mögött huzódó fal mellett is fölleltünk, bár akárcsak a keleti kváderfal előtt valószínűleg az agyagalap hatalmas megcsuszásának és későbbi föltöltésének rétegei mutathatók ki.⁴⁴

És itt térhetünk rá a nagy téglányalaku épület elhelyezésére, amiből több fontos következtetés vonható (10. ábra). Előtte délre egy korábban nyilván természetes sziklahasadék huzódott, amit árokká vájtak ki egyenesre levésett falakkal és ez a kezdetben védő szerepet betöltő sziklaárok az egész hegyerincet átszelte és a későbbi belső trapézalaku palotaudvart választotta el a későbbi Zsigmond-udvartól. E védővonal nyugati sarkán épült a hasonló sarokvédelmi szempontból a csonkatorony, amit egy másik nagy épület, talán védőtorony előzött meg. Jóval a XIV. századi rétegek és a csonkatorony osztófala alatt (22. kép), a belső kőárok irányában fekvő hatalmas kőhasábokból épült fal (23. kép). árulja el létezését.⁴⁵ A csonkatorony falaiban hatalmas korábbi épületből bontott kőtömbök vannak beépítve. Előlről, észak felől ezt a középső platót a következő hasadék, a vésett árokká bővített szárazárok védte.

A kisebb, belső védőárok folytatásának irányában egészen a Duna partján huzódó utig két hatalmas párhuzamos várfal nyult le a dunai ut ellenőrzésére, de még inkább a királyi kikötő védelmére. Itteni elhelyezkedését a XV. században tudjuk csak kimutatni. De valódi korára mutat az, hogy az észak-déli, Dunával párhuzamos, többször átépített fal (24. kép).

déli ülőpadjainak remek támlafaragványja (25. kép). a kockafejezet klasszikus gömbáthatásos lekerekítésében végződik (26. kép).⁴⁶ E meglepően korai faragványok már más megvilágításba helyezik a szórvány kockafejezeteket, melyek mérete a szobanagyság arányai közt maradt. (27. kép). Az is elképzelhető volt, hogy ezek máshonnan származtak és a föltöltéssel kerültek ide, bár formai kapcsolatuk a várta padjaihoz alig vitatható. Még meggondolandóbbak azok az akantuszdiszű faragványok, (28-29. kép). melyek viszonylag korán, talán még a XVI. században az oszlopos épület mögött huzott falból kerültek elő, és egykor részsüs kapu akantuszdiszűs fejezetei voltak, a Sárosfürdő pilaszterfejezetével (30. kép). azonos stílusúak és föltehetőleg azonos épülethez tartoztak.⁴⁷ A támfalrendszer, amiben találják, a nagyoszlopos épület mögött huzódott és az egyik kiágazása egy korábbi, nyilvánaz épület belsejébe vezető csigalépcsőt pusztított el.

Ezek az in situ falakon és műformákon leleteken, kívül a legjellegzetesebbek a második udvar délkeleti sarkában emelt épület subkonstrukcióját tartó hétméteres oszlopok strukturája és kónikus pillérfejezetei. E pillérfejezetek és lábazatok bár kevésbé elterjedtek és gyakoriak, de végsőfokon ugyanannak az alapformára egyszerűsíthető stílusáramlatnak képviselői, mint - inkább a Rajna-vidéken, Közép-Németországban a kockafejezet, és Franciaországban az ugyancsak gyakori kockában végződő kupfejezet, a leveles és volutás vagy éppen az egyszerű dobfejezet vagy akár lábazat.

Minél egyszerűbb és természetesebb egy műforma, annál könnyebben ismétlődhetik több stílusperiódusban és stílustartományban. A kónikus fejezetek és lábazatok azonban a X. századtól kezdve a XII. század második feléig fordulnak elő viszonylag nagy számban, különösen ha tekintetbe vesszük e korai emlékek nagy pusztulási arányszámát virágzásakor a XI. században, az európai monumentális építészet születésének idején és ettől az ujjat teremtő korszaktól nem függetlenül másfél évszázados formahasználat alatt kidolgozva arányai elég sokat változtak.

Legelőször postkarolingnak minősített kripták oszlopai nyugodtak rajtuk. Példaképpen bemutatjuk a Duravel-i (Quercy) kripta esetlen lábazatát (31. kép), melyet legkésőbb 1060 körüli időre tesznek, bár én postkaroling keltezését fogadnám el⁴⁸ annál is inkább, miután az Auxerre-i katedrális kriptájában kónikus lábazatok (32. kép) és kupból élek segítségével téglányba átmenő fejezetek fejlettebb benyomást tesznek, holott 1023-1035 között épültek.⁴⁹ A chateauxmeillant-i (Berry) szentély és kereszthajó (33. kép) könnyed oszlopai kónikus lábazatának magasabb, (34. kép) elegánsabb dobjait már a XII. század elejére, derekára keltezük.⁵⁰

E kérdésben természetesen nemcsak az alapformáról, hanem még inkább strukturáról van szó, azokról a hatalmas faragott kőkváderekből épített oszlopokról, melyek az első román templomok főhajóinak három emeletét fogják össze és legtöbbször rendkívül leegyszerűsített formájú fejezeten nyugszik a dongaboltozat hevederive. Ezek a konstrukciók legkorábban Normandiában fejlődtek ki. A példák között a Mont-Saint-Michel-i apátsági templom tekinthető a prototípusnak és a jó 15 méter magas oszlopainak szerkezete és formája áll legközelebb a budai maradványokhoz. Az oszlop rétegekőves jellegzetes építési technikája és konstrukciós szerepe ugyancsak korjelző jelentőségű (35. kép) Az 1023-ban elkezdett építkezések idején a hajó hét boltszakasza 1048-ban már állott, de csak 1084-ben készült el. Az északi hajó azonban 1103-ban beomlott és a déli mintájára építették ujja. Hajója toronnyal és három boltszakasszal lett 1780-ban rövidebb, boltozat helyett normann típusu fadonga fedte, ami leégett és a múlt századi pusztításoktól is igen sokat szenvedett (36. kép). De még e kicserélt részletek is jobbára az eredeti után készültek.⁵¹

Nem formában, de az oszlop falazásában és funkciójában hasonlóak az 1038-ban elkezdett Jumieges, 1049 Bernay, 1060-ban Saint Ouan de Rouen, 1062-ben az Abbay aux Hommes et aux Dames Caenban, Bayeux 1077-ben, Fécamp 1082-ben, és még vég nélkül sorolhatnánk. Kétségtelen, hogy a kónikus forma megjelenik és létezik a XII. század második feléig a kisebb palotahelyiségekben is, így pl. a narbonne-i érseki palota egyik földszinti, ma kőtárnak berendezett kisebb helyisége közepén. Különben a szoba többi részének boltozatát később átépítették, csak a középpillére maradt meg. De szinte Franciaország egész területén megtalálható. Tours belvárosában a "Nagy Károly tornyának" nevezett rom közelében kónikus oszlopköteg (37. kép) és magában álló oszlop (38. kép) kónikus lábazatának korát a figurális fejezet későromán, XII. századi műformái árulják el (39. kép). A kónikus lábaza-

toknak nem kevésbé gazdag változatát mutatják a Loire melletti apátságok, így pl. a Saint-Benoît-sur-Loire előcsarnoka valószínűleg a XI. század első feléből, de legkésőbb a század dereka után.⁵² A kónikus lábazatu vastag oszlopokon nyugvó kriptaboltozata ugyan csak a század végére, a XII. század elejére keltezhető, nagyon átépítették.

Anélkül, hogy e példákat tovább sorolnánk, föl kell ismernünk azt, hogy az építészetben sima egyszerű felületű a kónikus dobban végződő lábazat és fejezet,⁵³ a négyzethez formálódó oszloptörzs, az élszedett kocka, vagy az egészen egyszerű korong- vagy dobfejezet; szemben állnak a deformált antik⁵⁴ vagy a barbár szalagfonatos, indás, absztrakt állatalakos diszitással - mintegy az előbbi stílus és szellem ellentétéként jóval a ciszterci egyszerűsítés és a Szent Bernát Apológiájában megjelent intelmek előtt. A komplikált vagy egyszerű, de diszitett alapformák között igazán csak a kockafejezetnek szenteltek figyelmet és valóban e stílusnak és korszaknak ez a legsikerültebb alkotása talán a normann godron fejezetek mellett. Elsikkadt azonban annak az egyszerűsítési törekvésnek stilisztikai értékelése, amelynek új alapformái bizonyítják, hogy a szerkezet maximális tisztelete és kifejezése nélkül nincs új stílus. Jegyei egységesen jelentkeznek az üres tér formájában, fedésében, a tagolt tér tartóelemeiben, boltozatában és végül a zárófalak plasztikájában.

(Ábrák: 6-10, képek: 1-41)

JEGYZETEK

1. Jankovich M.: Pesth városának hajdani helyheztetése. Tudományos Gyűjtemény X (1817) 57-64. Kitér Timon Sámuel: Synopsis Novae Chronolog. Tyrn. 1714. 12; Miller Ferdinánd: Epitom. vicissitud. Urbis Bud. Buda 1751. 4., és Horvát István írásaiban a pesti, illetve budai vár elhelyezésére és nevének értelmezésére. Már ekkor világossá vált, hogy neveik azonosítása szinte lehetetlenné teszi az adatok helyhez kötését, "sőt két különb Város Történeteinek egyben zavarásába ejtik."
2. Rómer F.: A régi Pest. Bp. 1873. 8.
3. Salamon F.: Budapest története II. Bp. 1885. 171.
4. Friedreich E.: A budapesti piarista telek története. Bp. 1914. 27-34. "A galamb-utcai szárny alatt 4-6 méter mélységben hatalmas, faragatlan kőből való 3-4 méteres falak húzódtak a templom felé." (27. old.)
5. Nagy L.: Pest város eredete. TBM (1934) 16-18.
6. Bertalan V.: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásások 1944 nyarán. Bp. R. 14 (1945) 469-490.
7. Nagy L.: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946.
8. Lux K.: A budapesti belvárosi plébániatemplom. TBM II (1933) 27-28.
9. Lux K.: i. m. 28.
10. Gerő L.: A pesti belvárosi plébániatemplom. Bp. 1956.
11. Lux K.: i. m. 30.
12. Lux K.: i. m. 28.
13. Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évek között végzett kutatásairól. Bp. R. 13 (1943) 366-367. A meghagyott lelet helyén "tubi" már nem található, csak "imbrices et tegulae", természetesen másodlagos elhelyezésben. Téves adat lehet csak, hogy a templom főhajójának szintje alatt 2, 35 m-re állott: Nagy L. (1946) 29.
14. Lux K.: i. m. 24. A templom lábazatának magassága 80-90 cm-t tehetett ki. "A szentély délkeleti falával az eredeti terepmagasságot is meg lehetett határozni, hol a templom körül futó járdának meglehetősen hosszú ép darabja került napvilágra. Megállapítható, hogy a régi terep a mai járdaszint alatt mintegy 80 cm-rel mélyebben állt és enyhe lejtéssel esett a Duna felé."
15. Bertalan V.: i. m. 475-476.
16. Bertalan V.: i. m. 10. kép
17. Bertalan V.: i. m. 478.
18. Nagy L. (1946) 44.
19. Nagy L. (1946) 44.
20. Nagy L. (1946) 37.
21. Nagy L. A talaj felszínéről: (1946) 37; Bertalan a szentélyszintről mért: i. m. 475. -A római fal strukturájában az alaptól eddig volt a "lázán kötőanyag nélkül bedobált mészkö", e fölött soros falrakás. Bertalan V.: i. m. 476.
22. Bertalan V.: i. m. 478, 480.
23. Nagy L. (1934) 17. Pénz is került elő a sirből (CNH I. 189).
24. Nagy T. (1943) 366.

25. Lux K.: i. m. 27.
26. Gerevich L.: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Budapest története. II. Bp. 1973. 276-277.
27. Nagy L. (1946) 48-49, 103, 108. Az újabb szakirodalom nem fogadja el.
28. HÖkmI. 401-403, 1485. október 15. Dl. 61885.
29. Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. Bp. 1925. 140. - Szinte a kulturálisan és kereskedelmileg fontos bolgár határvidéken a Duna mellett Bács-Bodrogban és a szerémségi Ilok mellett sorakoztak korábbi várak helyén. Belitzky J.: Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. TBM VI (1938) 88; Melich 138-139. Ilok-Ujlak elhelyezése hasonló; emlékeit a XI.-XII. század első felére keltezik az "új" település ellenére is.
30. Melich J.: i. m. 414.
31. Belitzky J.: i. m. 88-90. A böszörmények lakóhelyét és annak Pesttel azonos Bécs elnevezését Györffy György magyarázatából valószínűnek tartom. Györffy Gy.: Budapest története az Árpád-korban. Budapest története. I. Bp. 1973. 260-261.
32. Neve 1467. április 26., a király átírt iratában is előfordul, lehet, hogy ősi kifejezést őriz "prope murum Beethwara" a Duna mellett. Knauz N.: A budai káptalan regesztái. Magyar Tört. Tár XII (1863) 23-24.
33. Gömöri Havas S.: Budapest multja és a királyi vára Ó-Budán. Bp. R. 3 (1891) 5-46, 31-32.
34. Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936. 48, 67; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Szerk. Szentpétery I.) Bp. 1923. I: 747, II: 123; Kubinyi A.: Die Anfänge Ofens. Berlin 1972. 33.
35. Kubinyi A.: i. m. 30.
36. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianea Gestarum.* (Edendo operi praefuit E. Szentpétery). II. Bp. 1938. 501-505. Továbbiakban: SRH.
37. SRH I. 339.
38. A kikötőben jelzett fogadás aligha zajolhatott le "méltóképpen", ha nem valami jelentékenyebb épületre vagy Budára gondoltak. Ha Pauler Gyulának igaza van és e rész átvétel a Képes Krónikából (Buda = Pest portus, későbbi adaptáció, Századok 1888. 61.), értelmetlenné, ellentmondóvá válik a történet. Csak úgy logikusak az események, ha Buda vagy annak későbbi helye eredetileg is benne volt, úgy e terület kettős nevének magyarázatát is rejtené, vagy, és ez egy másik lehetőség, a prépostságra gondol. Az első, valószínűbb esetben - Pauler is így fordítja - Pest portus a későbbi budai vár funkcióját tölti be.
- E résznek és Kelenföldnek kitűnő elemzését adja ifj. Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA Nyelv. és Iroda. Oszt. Közl. XIII. (1958) 67, 68-71. A nagyobb legendát a XII. század első feléből származtatja a XIV. században korszerűsítve, a kisebb legendát a XIII. századból, mindkettő közös forrás alapján készülhetett. Csóka J. Lajos a kisebb legendát 1100 körüli időre, a nagyobbat XIV. századi koncepciónak tartja: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete (137-145. old.); Horváth J.: A Gellért-legendák keletkezése és kora. Cáfolta Csóka állításait (147-163. old.). Mindkét tanulmány a "Középkori kutfőink kritikus kérdései. Bp. 1974." kötetben jelent meg.
39. Gerevich L.: A budai vár feltárása. Bp. 1966. 264.
40. Uo. 170-171.
41. Uo. 53.
42. Uo. 47-53.

43. Uo. 62.
44. Uo. 53-58.
45. Uo. 81-83.
46. Uo. 229-230.
47. Gerevich L. (1973) 356-357.
48. M. Vidal: Duravel. Quercy roman. (Zodiaque) 1959. 141-161, 151, 65. kép
49. Congrès archéologique de 1907, 1958. - A. Philippe: L'architecture religieuse au XIe et XIIe siècle dans l'ancien diocèse d'Auxerre. Bull. Mon. 1904. 42-92; R. de Lasteyrie: L'architecture religieuse en France à l'époque romane. (Seconde éd. par M. Aubert). Paris 1929. 232, 310;
50. R. Crozet: L'art roman en Berry. Paris 1932; J. Favière: Chateameillant. Berry roman. (Zod.) 1970. 143-166, 66-68. kép. XII. század első felének dereka, 145.
51. Fr. Enaud: Le Mont-Saint-Michel. Paris. 5-7; Lasteyrie 329, 800.
52. Lasteyrie 226, 383, 617-618; J. M. Berland: Saint-Benoit-sur-Loire. Val de Loire roman. (Zod.) 1965. 79.
53. Az élszedett henger vagy dobban végződő kup formára egyszerűsített lábazat már sokkal korábban is előfordul a későrómai illetve bizánci művészetben így pl. Stobi püspöki bazilikában. Szemben a román réteggő oszlopokkal, a bizánci oszlopok monolith-ból készültek. (40-41. kép).
54. A. Borg: Architectural Sculpture in Romanesque Provence. Oxford 1972. 20-23.

THE PEST AND BUDA CASTLES

The expression "castle of Pest" frequently occurs in Hungarian chronicles and documents, and for that very reason the literature on the subject, especially since the beginning of the 19th century, attempted to determine the place of that castle relying upon historical data, moreover, even upon archaeological traces. Guesswork was taken for certainty, when in 1932-41 and 1944 a Roman bridge-head: the groundwalls of a Roman camp and some of its towers were unearthed near today's Parish Church on the left, Pest side of the Danube. As the Romanesque tower of that church, dating from the close of the 12th century, moreover, its foundation walls under the Gothic sanctuary coincided with the corner of the camp, it was presumed that the latter had still been used in the Arpadian age and that it was the "...castrum quod dicitur Pest...", granted to the Volga Bulgarian lords Billa and Baks by prince Taksony. A more thorough examination of the remains of the groundwalls convinced the author that originally the foundations of a trefoiled building had been pulled down for the new arc of the sanctuary of the later church, as this is indicated by the semicircular arch survived in the northern side even today. The age of the trefoiled sanctuary (trichora) cannot be exactly determined any more since it has been covered with buildings but, also according to the authentic St. Gellért legend which dates from a later time, in the year 1046 the pre-Romanesque church still existed. In the author's opinion the trichora was built on the eastern semicircular foundations of that church. Some of the carved stones of the latter have survived. A fragment of one of its jambs decorated with interlacing was recarved at the time of its rebuilding in the 12th century, about the year 1200. The design of its ground-plan shows that the church could not have existed simultaneously with the Roman castrum. This also appears from the fact that the area of the one-time castrum is covered by a 11-12th century cemetery. Consequently, the cemetery was located round the church, but this could have ensued only after the latter had fallen into decay and had been demolished.

While on the Pest side, on the left bank of the Danube - namely, the settlement on the right bank of the river was similarly called "portus of Pest" (1046) - the castle could not be found, on the right bank, on today's Castle Hill five columns 7 m. in height and 1 m. in diameter were discovered by the author (1952), as a result of the 1946-63 excavations. Till then the columns were covered in consequence of a threefold reconstruction during the Middle Ages. Both the coursed building technique of the columns and the form of their footings and heads ending in conic drums are indicative of the 11-12th centuries. There are numerous analogies of them mainly in Normandy and also in the central part of France; Duravel (Quercy), the cathedral of Auxerre, Tours, Saint Benoit-sur-Loire, Mont Saint Michel, Narbonne, Chateauxmeillant (Berry), etc. The period in which they were current lasted to the end of the 11-12th centuries. The stone benches of the several times reconstructed castle wall, which ran parallel with the river and protected the ferry, similarly refer to a 12th century origin. The rounded backs of the benches repeat the forms of inverted cushion (block) capitals. A number of minor finds and coins date from the same period the first years of the 12th century. Even more important than this beneath the walls from the ages of the Anjou and King Sigismund, at the rare spots where one could dig under the medieval levels, vast remains of demolished walls and separating layers dated with early finds could be found. Even the walls erected in King Sigismund's time contained stones of earlier periods, thus large-size ashlar from the palaces demolished earlier were built

into the walls of the truncated tower. The capitals as well as the column- and pillar heads decorated with carved acanthus leaves built into the later walls could have been taken similarly from these palaces. All this supports the opinion that the foundation of the castle and town ascribed - relying on historical data - to King Béla IV, could have been only a reconstruction following the Mongol invasion and the fortification of the castle (which is called *novus mons Pestiensis... de veteri Buda... de nova Buda*). The continuation of the castle and settlement which also have existed before is proven by vast and tangible remains of buildings, however at the same time there are also data inconsistent with the earlier conception.

The new dating of the Castle of Buda rising over the millennial crossing place of the river and defending it, as well as the new topography of the Pest side, together with the results of the recent excavations in Óbuda, have changed the opinion about the beginnings of that town of so special geographic and topographic situation.

(Figures: 6-10, plates: 1-41)

ПЕШТСКАЯ И БУДАЙСКАЯ КРЕПОСТИ

В венгерских хрониках и грамотах нередко встречается выражение "пештская крепость", почему в специальной литературе, особенно начала XIX века, на основании исторических, более того, археологических данных пытались определить ее месторасположение. Считалось, что догадкам был положен конец, когда в 1932-1941, а также в 1944 гг. был открыт левобережный предместный плацдарм римской власти. Фундаменты стен и ственных башен римского лагеря были обнаружены рядом с современной церковью внутреннего города. Поскольку раскопанные фундаменты стен под церковной башней, восходящей к романской эпохе, к концу XII в., более того, под готическим ее святилищем упирались в угол лагеря, предполагали, что этим лагерем пользовались еще в арпадскую эпоху, и он должен был быть "...castrum, quod dicitur Pest...", пожалованный вождем Такшоном волжско-болгарским господам Билле и Бакшу. Более тщательное исследование фундамента стен показало однако, что при постройке святилищного нефа новой церкви был снесен фундамент здания с тремя нефами, о существовании которого свидетельствует сохранившийся в северной части отрезок полукруглой стены. Точное время святилища с тремя нефами /трихоры/ из-за последующих застроек определить нельзя, однако, по достоверной легенде о Геллерте, на этом месте еще в 1046 г. стояла церковь прероманского времени. Мы считаем, что на ее восточный полукруглый фундамент были возведены постройки. Фрагменты ее строительных камней, орнаментированные рамкой из переплетающейся веревки, были снова обработаны во время нового строительства XII века, около 1200 г. Сконструированный план этой церкви показывает, что одновременно с римским лагерем она стоять не могла. На это же указывает и тот факт, что территория бывшего лагеря покрыта густым могильником XI-XII вв. Могильник этот, таким образом, должен был окружать церковь, однако это могло произойти только после гибели и сноса римского лагеря.

В то время как на пештской стороне, на левом берегу Дуная /ведь поселение на правом берегу также называли пештской портой /1046 г./ крепость не была найдена, на месте современной Замковой горы археологическими раскопками 1946-1963 гг. было открыто /в 1952 г./ пять колонн семиметровой высоты и имеющих в диаметре один метр, строительная техника которых, а также их основания и капители в форме конических барабанов позволяют их отнести к XI-XII векам. Аналогии им можно найти, главным образом, в Нормандии, но в большом числе они имеются и в Центральной Франции: Дюравль /Кверси/, собор в Окрессе, Тур, Сен Бенуа-сюр Луар, Мон Сен Мишель, Нарбонн, Шатоксейан /Берри/ и др. Их распространение продолжается вплоть до конца XII века. О своем происхождении в XII веке также говорят и охраняющие речную пристань каменные скамьи идущей параллельно течению Дуная крепостной стены, чьи закругленные спинки имеют повторяющийся орнамент повернутых квадратных капителей. К началу XII в. относится и множество мелких находок, в том числе и монетных. Однако важнее этого является тот факт, что в тех немногих местах, где можно было произвести раскопки под слоем стены эпохи Анжу и Жигмонда, находились выступающие слои огромных разобраных стен, датированных ранним материалом. Даже стены эпохи Жигмонда содержали более дверные камни, так например, в стены Усеченной башни были встроены каменные строительные элементы более ранних снесенных зданий. Квадратные капитали, так же как и завершения колонн и пиллеров, украшенные акантами и позднее встроены в стены, могли происходить оттуда же. Это все говорит о

том, что известное по историческим данным основание крепости и города Беды IV могло произойти лишь после татарского нашествия, так же как и укрепление крепости /которую теперь уже называют *novus mons Pestiensis, ... de veteri Buda, ... de nova Buda*/.

О существовании более древней крепости и поселения определенно свидетельствуют во-первых, громадные остатки сооружений, а во-вторых факты, противоречащие ранним концепциям.

Новая датировка Будапештской крепости, возвышающейся над переправой тысячеконечной давности и охраняющей ее, так же как и новая топография пештской стороны и новейшие исследования в Обуде изменяют наши представления о начальном этапе этого, имеющего особое географическое и историческое положение города.

/Фиг. 6-10, рис. 1-41/